
І.В.Лазня, д-р екон. наук

Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана

В.О.Рибалкін, д-р екон. наук

Національний авіаційний університет

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

З'ясовано соціальну природу інтелектуальної діяльності, власну субстанцію інтелектуального продукту, його економічну форму і рух у ринковій економіці, структуру інтелектуальної власності як економічного феномена, взаємозв'язок економічного змісту інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності.

У цій статті автори поставили за мету, по-перше, обґрунтувати теоретичні засади інтелектуальної власності в її економічному змісті і, по-друге, розкрити зв'язки між правовим захистом інтересів суб'єктів інтелектуальної власності та процесом створення і подальшого економічного руху її продуктів. Ми виходимо з того, що вся юридична конфігурація захисту інтелектуальної власності визначається економічним змістом останньої, основними складовими якого є виробництво і подальший економічний рух продуктів інтелектуальної діяльності. Це означає, що охорона інтелектуальної власності як складова загальної проблеми права інтелектуальної власності має адекватно відбивати її економічний зміст. Це, своєю чергою, потребує розв'язання актуального завдання – створення цілісної економічної теорії інтелектуальної власності.

Поняття інтелектуальної власності, запроваджене 1967 року Стокгольмською конвенцією, результатом якої стало заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ), охоплює всі права, пов'язані з інтелектуальною діяльністю у виробничій, науковій, літературній і художній галузях¹, і визначається як власність:

– на втілений в об'єктивній формі продукт (що має *ідеальну* природу), який залежно від характеру є твором науки, літератури, мистецтва, винаходом або промисловим зразком²;

– на результати творчої діяльності та продукти інтелектуальної творчої праці, які щодо юридичних відносин є сукупністю об'єктів авторського винахідницького права, а також прав, пов'язаних із різними видами промислової власності та захистом від недобросовісної конкуренції. При цьому під кутом зору політекономії в інтелектуальній власності виокремлюють речовий зміст (об'єкти власності) та суспільну форму – відносини між різними економічними

¹ Дроб'язко В.С., Дроб'язко Р.В. Право інтелектуальної власності: Навч. посібник – К., 2004. – С. 9.

² Там же. – С. 4.

суб'єктами щодо привласнення результатів відкриттів, винаходів тощо в різних сферах суспільного відтворення³.

На думку авторів, вихідною методологічною ланкою формування економічної теорії інтелектуальної власності є підхід до неї як до органічної складової всієї сукупності суспільних відносин власності. З цих позицій загальне розуміння власності як сукупності (системи) суспільних відносин належності, володіння, розпорядження і використання об'єктів власності поширюється і на феномен інтелектуальної власності. Інтелектуальна власність має визначатися як сукупність суспільних відносин, що опосередковують виробництво і подальший економічний рух об'єктів інтелектуальної власності – їх належність, володіння, розпорядження і використання.

Разом із тим інтелектуальна власність за своїм економічним і відповідним йому юридичним змістом є особливою структурною складовою всієї системи суспільних відносин власності. Особливість цієї складової визначається, насамперед, особливістю об'єктів інтелектуальної власності. Залежність особливості тих чи тих складових цілісної системи відносин власності від особливості їхнього об'єкту має загальний характер і знаходить свій вияв в особливостях, зокрема, відносин земельної власності, власності на гроші, робочу силу, різні види капіталу, цінні папери тощо.

Особливість об'єктів інтелектуальної власності зумовлює, по-перше, особливість їх економічного руху і форм реалізації та, по-друге, особливість структури самої інтелектуальної власності як складової всієї системи відносин власності. Зокрема, самостійними об'єктами відносин інтелектуальної власності, якими визначається структура останньої, є наукові винаходи, технічні та технологічні розробки, схеми програмних засобів, твори літератури і мистецтва тощо. Разом із тим усі об'єкти інтелектуальної власності за своєю сутністю є однорідні в тому сенсі, що всі вони є продуктами інтелектуальної діяльності, тобто результатом діяльного розпредмечування-опредмечування розумом людини (процесом мислення) певних властивостей природи, самої людини та її суспільного життя.

Особливістю продуктів інтелектуальної діяльності є те, що всі вони за своєю субстанцією є ідеальним, тобто мисленим, уявним образом (подобою) того об'єкта, який розпредмечується (пізнається) й опредмечується (втілюється в певний образ) людиною у процесі її розумової, інтелектуальної (в тому числі духовної) діяльності.

Особливість ідеальної субстанції будь-якого продукту розумово-інтелектуальної діяльності зумовлює особливість усіх складових внутрішньої структури відносин інтелектуальної власності – відносин належності, володіння, розпорядження і використання її об'єктів, єдність яких і утворює її економічний та юридичний зміст. Особливістю відносин належності об'єктів інтелектуальної власності як результату інтелектуальної діяльності є те, що продукти останньої, на відміну від уречевлюваних продуктів людської діяльності, не можуть відчужуватися від свого творця – вони "викарбовуються" в його мозку і

³ Економічна енциклопедія: В 3 т-х. – Т. 1. – К., 2000. – С. 671–672.

тому залишаються належністю творця доти, доки останній живе або не втрачає пам'ять. Належність продукту інтелектуальної діяльності його творцю набуває юридичної форми в патентах, свідоцтвах та авторському праві.

Невідчужуваність від свого творця продукту інтелектуальної діяльності як об'єкта інтелектуальної власності зумовлює особливий характер його економічного руху. Залишаючись належністю творця, не відчужуючись від нього, продукт такої діяльності поширюється в суспільстві. Для розуміння суті процесу поширення такого продукту від творця до споживачів можна вдатися до аналогії з поширенням хвиль від каміння, що впало в озеро, які досягають кожної часточки його берегів. По суті поширення в суспільстві об'єктів інтелектуальної діяльності є їх усупільненням, тобто перетворенням на суспільний продукт, який може бути привласненим кожним членом суспільства. З цього випливає висновок, що якісно, тобто за своєю соціально-економічною сутністю продукт інтелектуальної діяльності має не приватну, а суспільну природу. Особливістю продукту інтелектуальної діяльності є й те, що у процесі поширення і споживання його кількість не зменшується, а навпаки, збільшується – залучення кожного нового індивіда до споживання певного інтелектуального продукту (наприклад, хімічної чи фізичної формули, вірша, пісні тощо) є суспільною формою його кількісного збільшення. Так, якщо певний інтелектуальний продукт споживається одним індивідом, то його кількість дорівнюватиме одиниці, якщо двома індивідами – двом одиницям і т. д.

Суспільна природа продукту інтелектуальної діяльності та його усупільнення зумовлюється особливостями самої інтелектуальної діяльності – остання є творчістю як така – формою самовиявлення сутнісних сил (здібностей) творчої людини, для якої саме творчість є способом життя, внутрішньою потребою, самостимулом діяльності. З іншого боку, усупільнення продукту інтелектуальної діяльності обумовлюється тим, що його творець як суспільна істота створює цей продукт не для себе і не для певної людини, а для кожного індивіда суспільства. Аналогом цьому може слугувати поширення такого своєрідного інтелектуального продукту, як релігія. Визнання суспільством продукту інтелектуальної діяльності є для його творця своєрідним дзеркалом, у якому він бачить свою цінність для суспільства й у цьому знаходить найвищу нагороду. Суспільна природа продукту інтелектуальної діяльності є свідченням (виявом) того, що сама інтелектуальна діяльність має безпосередньо суспільний характер.

Оскільки продукт інтелектуальної діяльності створюється для суспільства, він має здійснити рух, тобто перейти від свого творця, якому належить, до окремих індивідів суспільства як його споживачів. Цей рух (по суті процес поширення продукту) опосередковується відносинами володіння ним, розпорядження і використання. Суб'єктами цих відносин можуть бути як сам творець (виробник) продукту, так і інші фізичні та юридичні особи. В останньому разі творець продукту передає право на його володіння, розпорядження і використання тим чи тим фізичним або юридичним особам як посередникам його руху. Отже, економічний зміст руху інтелектуального продукту від його творця до споживачів утворюють відносини володіння ним, розпорядження і використання.

У процесі економічного руху продукт інтелектуальної діяльності розпре-дмечується – осмислюється, освоюється, тобто привласнюється його споживачами і як освоєний перетворюється на "свій" продукт. Так, освоєні людьми наукові відкриття і винаходи, вірші, мелодії музичних творів тощо стають їхніми власними, своїми. Тобто у процесі економічного руху продукту інтелектуальної діяльності відбувається своєрідний процес його переносу з голови творця до голови споживача.

Ставлення споживача до інтелектуального продукту як до свого, тобто як до такого, який є ним освоєним, дає змогу споживачу чужого (не ним виробленого) інтелектуального продукту використовувати його за своїм бажанням і у власних інтересах. Наприклад, професору використовувати здобуті не ним наукові знання у своїх лекціях, підручниках і навчальних посібниках; конструктору – у створенні зразків машин і обладнання; артистам – відтворювати поетичні твори, музикальні тощо. Саме сприйняття освоєних споживачами чужих продуктів інтелектуальної діяльності як своїх і можливість використання останніх у власних інтересах обумовлює необхідність захисту (охорони) інтересів суб'єктів належності, володіння, розпорядження і використання інтелектуальних продуктів у процесі їх економічного руху.

Поряд з опосередкуванням відносин володіння, розпорядження і використання економічний рух об'єктів інтелектуальної власності потребує також їх матеріалізації, в тому числі уречевлення. Така необхідність обумовлюється тим, що у своїй ідеальній формі (формі думки, ідеї, образу) продукт інтелектуальної діяльності, вироблюваний розумовою діяльністю (мисленням) однієї людини, не може безпосередньо перейти до мозку іншої людини. Освоєння людиною ідеальної форми продукту інтелектуальної діяльності (як і властивостей матеріального світу) відбувається через її чуттєві органи.

Разом із тим зрозуміло, що ідеальну форму продукту інтелектуальної діяльності неможливо ні почути, ні побачити, ні "схопити" іншими органами почуття. Саме ця обставина обумовлює необхідність матеріалізації та уречевлення ідеальної форми цих продуктів – набуття ними таких матеріальних і речових форм, які можуть сприйматися чуттєвими органами людини. До таких матеріальних і речових форм насамперед належать їх мовне озвучення, зображення на папері та інших носіях інформації про зміст ідеї, думки, образу у вигляді вербальних і графічних форм, креслень тощо. Саме такі матеріальні форми продуктів інтелектуальної діяльності придатні для сприйняття їх органами почуття людини, а через останнє стає можливим освоєння мозком однієї людини будь-якої ідеї, думки, формули, інших продуктів інтелектуальної діяльності іншої людини.

Матеріалізація й уречевлення таких продуктів є чинником поглиблення суспільного поділу праці. Останнє знаходить свій вияв у виникненні таких галузей виробництва матеріальних благ (речей), які слугують засобами матеріалізації та уречевлення продуктів інтелектуальної діяльності, – виробництво паперу, книжок, друкарського обладнання, електронних носіїв інформації, нот, музичних інструментів тощо.

Особливе значення для розвитку суспільства має матеріалізація й уречевлення тих продуктів інтелектуальної діяльності, що безпосередньо пов'язані з виробництвом благ і послуг в усіх сферах та галузях економіки. На підставі матеріалізації й уречевлення цих продуктів, по-перше, саме виробництво поступово перетворюється на техніко-технологічне використання науки і стає "онаученим" виробництвом; по-друге, засоби і технології такого виробництва набувають якості опредмечених продуктів інтелектуальної діяльності, а їх функціонування – форми автоматизовано-комп'ютерних технологій. На цій підставі, по-третє, особистий фактор виробництва набуває якості універсально розвинених індивідів, здатних розпредмечувати і використовувати автоматизовано-комп'ютеризоване виробництво й у цьому процесі через свою творчу, наукову за змістом діяльність опредмечувати себе у виробництві суспільно корисних продуктів.

Уречевлення, опредмечення продукту інтелектуальної діяльності здійснюється за ідеальним образом останнього, є його проекцією на так звану другу природу – все те, що стало продуктом праці людини. Саме так фундаментальна і прикладна наука створює "онаучені" засоби виробництва – від парової машини до сучасних автоматизовано-комп'ютеризованих систем виробництва і пізнання всесвіту – синхрофазотрону, космічних систем тощо. Продукт інтелектуальної діяльності є найвищою формою розвитку природи в особі людини як розумно-діяльної особи – породжуючи людину, природа знаходить у ній власний засіб пізнання самої себе.

Універсальним "знаряддям" інтелектуальної діяльності як процесу розпредмечування-опредмечування будь-яких властивостей природи і суспільного життя, в тому числі виробництва благ і послуг, є мозок людини та його функція – мислення. З іншого боку, мозок і мислення є загальнолюдським "засобом виробництва" продуктів інтелектуальної діяльності в тому сенсі, що мозок однієї людини у принципі є тотожним мозку іншої людини попри фізіологічні та психологічні відмінності між окремими людьми. Саме це обумовлює здатність кожної людини (за відповідної підготовки) досягти продукт інтелектуальної діяльності іншої людини. Як природна належність кожному індивідууму цей "засіб виробництва" інтелектуального продукту за своєю соціально-економічною суттю є індивідуальною власністю. Тому індивідуальна власність людини на "засіб" своєї інтелектуальної діяльності, невідчужуваність від суб'єкта інтелектуальної діяльності її продукту і безпосередньо суспільна природа останнього слугують підставою для визначення соціально-економічної природи інтелектуальної власності як індивідуальної суспільної власності, яка заперечує і долає приватний тип власності в будь-якій його формі.

З іншого боку, становлення автоматизовано-комп'ютеризованого технологічного способу виробництва є матеріальною основою формування відносин виробництва, суть яких становить індивідуальна суспільна власність на засоби виробництва. Змістом останньої є можливість привласнення, тобто підпорядкування маси знарядь виробництва кожному індивіду, а їх належність (власність) – усім індивідам. У сучасних умовах аналогом такого індивідуального привласнення є здатність індивідів, що опанували, освоїли (привласнили)

комп'ютер і комп'ютерні технології, привласнювати наукову, виробничу, комерційну та іншу інтернет-інформацію, яка за своєю природою є суспільним надбанням. Тому поступове набуття всіма складовими виробництва якостей опредмечених продуктів інтелектуальної діяльності є матеріальною підставою еволюційно-революційного шляху переходу до так званого посткапіталістичного, постіндустріального, інформаційного суспільства.

На власну безпосередньо суспільну природу інтелектуальної діяльності та її продукту в умовах опосередковано-суспільного виробництва "нашаровуються" всі властивості останнього – суспільний поділ праці (в тому числі розумової та фізичної), приватна власність на засоби виробництва, приватно-суспільний характер праці та продуктів виробництва. Внаслідок цього нашарування продукти інтелектуальної діяльності набувають форми товарів, тобто і виробляються, і здійснюють економічний рух як товари, що мають вартість і ціну. Загальним змістом економічного руху продуктів інтелектуальної діяльності як товарів є продаж їх виробником і купівля посередниками руху і споживачами інтелектуальних продуктів за ринковими цінами.

Кожна ланка процесу економічного руху об'єктів інтелектуальної власності породжує певні форми доходів, що привласнюються їх виробником і продавцями. Зокрема, творці інтелектуальних продуктів одержують дохід або від їх самостійного використання, або від продажу прав на їх використання (патентів, свідоцтв, авторських прав тощо) посередникам їх економічного руху. Посередники з метою одержання власних доходів і спираючись на придбані права використання інтелектуальних продуктів, уречевлюють останні – виробляють і продають споживачам їх відповідні речові форми – автоматизовані системи засобів виробництва, медичне обладнання, ліки, книжки, компакт-диски і т. д. Стійкою тенденцією інноваційної форми суспільного відтворення, притаманній розвиненим країнам світу, є постійне зростання доходів виробників і продавців уречевлених продуктів інтелектуальної діяльності. Свідченням цьому є швидке збільшення капітальних витрат суб'єктів ринкового господарства на оснащення процесів виробництва товарів і послуг, які (капітальні витрати) є доходами виробників і продавців уречевлених інтелектуальних продуктів. Зокрема, якщо 1982 року на придбання комп'ютерного і телекомунікаційного обладнання підприємства приватного сектора економіки США витрачали 49 млрд дол. США, то 1991-го вже 112 млрд⁴. Нині у світі діють понад 4 млн патентів; щороку подається приблизно 700 тис. заявок на патентування; 2000 року дохід від продажу ліцензій на запатентовані об'єкти становив 100 млрд дол., що вдесятеро більше, ніж 1990-го⁵.

Доходи всіх суб'єктів із виробництва й економічного руху продуктів інтелектуальної діяльності є формами економічної реалізації об'єктів інтелектуальної власності як об'єктів належності, володіння, розпорядження і використання.

⁴ *Стюарт Т.* Інтелектуальний капітал // Новая постиндустриальная волна на западе. – М., 1999. – С. 374–375.

⁵ *Сиденко В.* Охорона інтелектуальної власності в Україні: проблеми розв'язання // Дзеркало тижня. – 2001. – № 43 (367). – 3–9 листопада. – С. 17.

Загальною формою реалізації об'єктів інтелектуальної власності для споживачів інтелектуальних продуктів є розвиток самої людини і людства загалом.

Таким чином, внутрішню структуру економічного змісту інтелектуальної власності становлять реальні, тобто економічні відносини щодо створення, володіння, розпорядження і використання продуктів інтелектуальної діяльності. У суспільстві із сформованим державним устроєм структурні складові економічного змісту інтелектуальної власності набувають юридичної форми, а вся сукупність останніх виступає як право інтелектуальної власності. Право інтелектуальної власності є похідним від її економічного змісту, тобто кожна з уже усталених, а також нові ланки в економічному русі продуктів інтелектуальної діяльності внаслідок поглиблення суспільного поділу праці в цьому процесі утворюють структурні елементи всієї сукупності прав інтелектуальної власності. Проте, будучи вторинним, похідним від економічного змісту інтелектуальної власності, право власності справляє активний вплив на її економічний зміст.

Правом інтелектуальної власності, по-перше, регулюється вся сукупність економічних відносин останньої та, по-друге, захищаються економічні інтереси творців (авторів) та інших суб'єктів інтелектуальної власності. Необхідність захисту економічних інтересів (насамперед майнових прав) авторів інтелектуального продукту обумовлена тим, що в умовах ринкової економіки навіть творча діяльність, яка є "самостимулом", потребує також зовнішніх стимулів – грошових чи інших форм доходів. Це ж стосується посередників поширення об'єктів інтелектуальної власності, що спеціалізуються на володінні, розпорядженні та використанні продуктів інтелектуальної діяльності.

Можна сказати, що у світі вже сформувалася глобальна система регулювання охорони інтелектуальної власності. За останні роки Україна активізувала процес уходження у світові структури, які регулюють інтелектуальну власність, і вже є учасницею 15 з 26 універсальних міжнародних конвенцій і договорів у зазначеній сфері⁶. Крім того, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 червня 2002 року № 321-р затверджено Концепцію розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності. Шлях необхідно пройти ще значний, оскільки реальні тенденції у сфері реєстрації та використання прав інтелектуальної власності в Україні залишаються суперечливими і не свідчать про ефективне функціонування її охорони (нестабільність бази для винахідницької та раціоналізаторської діяльності через погіршення матеріально-технічних і фінансових умов в інноваційній сфері тощо).

У 1998–2000 роках в Україні вкрай незначними були операції з укладання угод на передання прав щодо об'єктів промислової власності (угод на передання прав щодо ОПВ було зареєстровано: 1998 року – 452; 1999-го – 396; 2000-го – 372 (з них 185 – про передання прав, решта – ліцензійні угоди на використання об'єктів промислової власності, причому частка машинобудування в них становила лише 4,2%, електроніка – 2,4%, сільське господарство – 0%)⁷. Проте

⁶ Див.: Там же.

⁷ Див.: Там же.

ситуація поступово змінюється на краще (динаміку реєстрації охоронних документів за 2000–2004 роки і станом на 1 серпня 2006 року подано в таблиці).

Таблиця

Реєстрація охоронних документів за 2000–2004 роки*

Об'єкти промислової власності	Зареєстровано охоронних документів				
	2000	2001	2002	2003	2004
Винаходи	5772	11670	9178	10983	9907
у тому числі деклараційні патенти	4062	9363	6131	7870	7069
Корисні моделі	222	422	440	672	1853
Промислові зразки	1044	1186	1267	1474	1436
Знаки для товарів і послуг	3339	4389	6642	7706	9383
Топографії ІМС	-	-	-	-	2
Разом	10377	17667	17527	20835	22581

* Станом на 01.08.2006. (з 1992 року) в Україні зареєстровано 174500 охоронних документів, із яких: 80683 патентів на винаходи; 16265 патентів на корисні моделі; 12514 патентів на промислові зразки; 65033 свідоцтва на знаки для товарів і послуг; 5 топографій інтегральних мікросхем⁸.

Здійснене вище з'ясування природи інтелектуальної діяльності, субстанції інтелектуальних продуктів, змісту їх економічного руху, взаємозв'язку економічного і юридичного змісту інтелектуальної власності дозволяє зробити такі висновки щодо досліджуваної проблеми:

- по-перше, формування конфігурації та структури правового поля охорони інтелектуальної власності своєю науковою основою має створення цілісної теорії інтелектуальної власності в її економічному змісті (як економічного феномена);

- по-друге, об'єктивним підґрунтям економічного змісту теорії інтелектуальної власності є процес створення і подальший економічний рух продуктів інтелектуальної діяльності від їх виробників (творців) до споживачів. Саме у процесі цього руху формуються економічні інтереси і доходи суб'єктів інтелектуальної власності, які мають бути захищені відповідними нормами права інтелектуальної власності;

- по-третє, товарна форма виробництва та її ринкова організація, з одного боку, стимулює виробництво і поширення інтелектуальних продуктів, а з іншого – є перешкодою їх споживання, оскільки привласнення інтелектуальних продуктів потребує грошових витрат на їх придбання споживачами. Ця перешкода долається лише в майбутній, "післятоварній", "післяринковій" економіці, яка за своєю безпосередньо суспільною формою є адекватною безпосередньо суспільній природі інтелектуальної діяльності та її продукту.

⁸ Офіційний сайт Державного департаменту інтелектуальної власності. – <http://www.sdip.gov.ua/ukr/about/statistic/potochna/>.